

CHAPTER 8. HISTORICAL SCIENCES

KIEV GLAZED CERAMIC PAINTED EGGS IN EUROPEAN MEASUREMENT: HISTORIOGRAPHY

КИЇВСЬКІ ГЛАЗУРОВАНІ КЕРАМІЧНІ ПИСАНКИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ: ІСТОРИОГРАФІЯ

Tkachenko Viktor¹

DOI: dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-30-5_16

Abstract. Analyzing archaeological finds in the form of an egg, we can express the idea that from ancient times there was a belief in it as a symbol that connects the earthly life with the other world. At all times, it was a tradition to have a shelter in the form of an egg in the home, it was used in burial ceremonies. Some of the artifacts found on the territory of Ukraine were ornamented. After the adoption of Christianity as an official state religion, in Russia there was a process of syncretism: a combination of paganism and Christianity. The complex system of local magic and sacred rites was pressured to establish it. As a result, it was transformed into Christian apocryphal symbols. So the ornate Easter egg became an integral part of the largest and most celebrated Christian holiday – Easter. It is obvious that the Orthodox Church simply secured the event of the resurrection of Jesus Christ during the period of grazing. The subject of the study is the process of formation and accumulation of knowledge in Ukrainian and foreign historiography about ceramic eggs-Easter eggs in Ukraine at the beginning of the XXI century. Methodological basis of the study are general scientific principles and methods of research. Among them – the use of the comparative-historical method makes it possible to study historiographical facts in the light of historical circumstances, stages of development of science, creativity of scientists, the development

---

¹ Candidate of the Historical Sciences,
Senior Scientific Researcher, Head of the Research Sector,
National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”, Ukraine

of their views. The problem-chronological method gives an opportunity to follow the patterns of accumulation and deepening of historiographical knowledge, the identification of factors that predetermined the emergence of historiography of pysanka. The researcher actively used the methods of historiographical analysis and synthesis, generalization, typology and periodization, as well as methods of historical source study – systematization, classification and criticism of sources. In the process of work, the biographical principle was widely used, which contributed to the discovery of historiographical phenomena and processes through the prism of the scientific heritage of famous researchers of Ukrainian Easter eggs. The purpose of the study is to find out the level of study of the Kiev ceramic Easter eggs of the XI–XIII centuries. In the writings of scholars, research institutions, individual researchers at the end of the 19th and the beginning of the 21st century, in revealing their contribution to the development of this problem, highlighting on this basis the most significant achievements.

To achieve this goal, the author identified the following tasks:

- to find out the general level of scientific development of research issues;

- to identify, systematize and classify the source of the research.

The examined and analyzed materials testify that the manufacture of ceramic pysankas in the 11th–13th centuries was common, they were exported through trading links to various medieval cities of the world.

- every year the number of found products and the geography of their locations are increasing.

- the overwhelming majority asserts that the place of their manufacture was Kiev, but the latest materials indicate that the possible place was Galicia-Volyn.

- today, the historiographic sources from the Kiev ceramic pysanky can be grouped in the following directions: publications of archaeologists who found them directly, those who witnessed their existence, that is secondary sources and various illustrative.

1. Вступ

Науковці вважають, що керамічні вироби у формі яйця мають дуже давнє походження. За їхніми твердженнями, вони відомі вже у пам'ятках трипільської культури (середина VI–IV тис. до н. е.).

Про сакральну роль яйця у слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. відомостей немає. За археологічними дослідженнями, вони з'являються тоді, коли Русь вже прийняла християнство, тобто у кінці X – на початку XI ст.

За визначенням археологів, керамічні писанки Київської Русі як твір мистецтва та джерело історичної інформації набули широкого вжитку у XI–XIII ст. Дослідники дають різні назви таким керамічним виробам. Так, у Б. Рибакі вони «теракотові яйця-писанки», М. Кучера називає їх «глазуровані глиняні яйця, так звані писанки», які «прикрашені стилізованим рослинним орнаментом у вигляді математичних фігурних дужок». Автори монографії «Воїнь» В. Довженок, В. Гончаров та Р. Юра дали таке визначення – «полив'яні керамічні писанки» [40].

На сьогодні відомо близько ста писанок княжих часів. Особливо цікавим є те, що київські полив'яні писанки, які були ремісничою продукцією, потрапляли за межі Русі. Вони знайдені у країнах, що були з нею історично тісно пов'язані: Швеція – Готланд, Сигтуна, Польща, Чехія на заході, Саркел на сході, Переяславець – Болгарія, а також Кавказ. Водним шляхом Дніпро–Даугава на територію сучасної Латвії (Даугмале, Саласпілс, Ліпші, Межотне) також надходили покриті емаллю київські писанки. Керамічні писанки зустрічаються у Новгороді, Старій Рязані та інших містах Росії. Відомі керамічні писанки і в інших давньоруських поселеннях: Вишгород, Галич, Плісненськ, Воїнь, Вщиже, Гродно, Новогрудку, Гочево [41], на Черкащині та Чернігівщині.

Загальне тло писанок чорне, коричневе, зелене, рідше жовте, а розпис виконано жовтими або зеленими і, очевидно, білими барвниками, як на писанці із м. Рівне. Сплетіння жовтих і зелених смуг, ймовірно, символізує «сосонку» – вічнозелену рослину, що використовується в народній медицині.

Усі давньоруські писанки характеризує ще одна ознака. Порожні всередині, вони мають отвір у нижньому, більш широкому, торці, крізь який, очевидно, під час виготовлення вкидали керамічні кульки. При струшуванні вони бряжчали, тобто були своєрідними брязкальцями.

«Давньоруські писанки», правомірно вважають одним із видів народно-декоративного мистецтва того часу і, пов'язують їх з народним світоглядом, тобто із весняним вшануванням сонця, з оживанням

природи, з ідеєю світового яйця, а отже, з віруваннями наших предків [18, с. 83-86; 48, с. 92-97]. Та функціональне призначення цих речей могло бути й інше. Такі писанки, як і предмети у вигляді яйця виготовлені із каменю або глини попередниками слов'ян, очевидно, були дитячими іграшками, адже найчастіше вони зустрічаються при розкопках поселень, міст та в дитячих і жіночих похованнях.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що автором на основі аналізу значного масиву археологічної, етнографічної, мистецтвознавчої та культурологічної літератури, а також введених до наукового обігу нових джерел і їх критичного опрацювання вперше комплексно проаналізовано проблеми вивчення київських керамічних писанок, що на сьогоднішній день не було зроблено в історіографії.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні рівня вивчення київських керамічних писанок XI–XIII ст. у працях науковців, наукових установ, окремих дослідників у кінці XX – на початку XXI ст., у розкритті їх внеску в розробку вказаної проблеми, висвітлення на цій основі найбільш вагомих досягнень.

Для досягнення цієї мети автор визначив наступні **завдання**:

- з'ясувати загальний рівень наукової розробки проблематики дослідження;
- виявити, систематизувати і класифікувати джерельну базу дослідження.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи і методи дослідження. Серед них – використання порівняльно-історичного методу дає можливість вивчити історіографічні факти з урахуванням історичних обставин, етапів розвитку науки, творчості науковців, розвитку їх поглядів.

Проблемно-хронологічний метод дає можливість прослідкувати закономірності накопичення і поглиблення історіографічних знань, виявлення чинників, що зумовили виникнення історіографії питання.

Дослідник активно послуговувався методами історіографічного аналізу та синтезу, узагальнення, типологізації та періодизації, а також методами історичного джерелознавства – систематизації, класифікації та критики джерел.

У процесі роботи широко використовувався біографічний принцип, що сприяв виявленню історіографічних явищ і процесів крізь призму наукової спадщини відомих дослідників, археологів.

2. Полив'яні глиняні писанки в європейських й українських дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Інформація про керамічні писанки часів Київської Русі періодично подавалася у різних видання з кінця ХІХ ст. Вперше про такі знахідки було заявлено С. Кульжинським (1899). Упродовж ХХ ст. з'явилася ціла низка робіт, як іноземних авторів так і українських та російських археологів, у яких фіксується під час розкопок давніх поселень таких пам'яток. Зокрема, це роботи: К. Болсуновського (1909), В. Щербаківського (1925), Д. Горняткевича (1930), Я. Пастернака (1944), Б. Рибаківа (1947), Н. Воронина (1949), А. Арциховського (1949), І. Старчука (1952), А. Монгайта (1955), М. Каргера (1957), В. Довженок, В. Гончарова, Р. Юри (1966), О. Ратич (1973), Б. Колчина (1982), О. Тищенко (1983). І. Свешнікова (1987, 1988) та ін.

Ми свою увагу зосередимо на дослідженні новіших видань з даного питання.

Так, у монографії О. Моці про курганні поховання ІХ–ХІІІ ст. Південно-руських земель зазначено, що під час їх розкопок «близько 150 разів (менше 4% досліджень курганів) були зафіксовані язичницькі амулети і символи християнської релігії: круглі підвіски, лунниці... полив'яні писанки...натільні хрестики» [24, с. 30]. Зокрема, «глиняні писанки виявлені тільки в 4 випадках в різних місцях поховання. Вони, очевидно, уособлювали сили відродження» [24, с. 100]. Ці матеріали із поховань свідчать про поєднання язичницьких вірувань із християнськими.

У статті про торговельні зв'язки Київської Русі з прибалтійськими державами у Х–ХІІІ ст., відомий археолог Е. Мугуревич зазначає, що фрагменти київських писанок разом із іншими культовими предметами (хрестиками, енколпіонами) були знайдені на території Латвії, на поселеннях Даугмале, Саласпілс, Літні, Межотне [25, с. 189-193]. Вперше ним було опубліковано інформацію про ці предмети у 1965 році [26].

У статті В. Терського та С. Терського розповідається про дослідження літописного Звенигорода. На одній з ілюстрацій зображено керамічну писанку, яка зберігається на сьогодні у Львівському історичному музеї [39, с. 58-374].

В опублікованих матеріалах Ю. Лукомського з новітніх археологічних досліджень стародавнього Галича маємо відомості про давньоруські писанки. Так, археолог зазначає, що під час розкопок шару

Г 5 було виявлено чимало різноманітної кераміки, у тому числі знайдено і керамічну писанку. Її величина «2,5 x 4 см. Вона виготовлена зі звичайної глини, покрита коричневою матовою поливою. Поверх неї нанесено полив'яний візерунок з фігурних дужок. З товстішого кінця у керамічному яйці проглядається отвір діаметром 3-4 мм, який пов'язаний із калаталом, вміщеному у середині» [14, с. 587]. Як зазначає автор «писанки датуються другою половиною XI ст.» [14, с. 587]. До публікації додано ілюстрацію писанки [14]. Варто зазначити, що її кольорове фото вміщено, ще у виданні В. Манько [17] та Л. Лоліної [13].

У своїй монографії, яка присвячена українській народній іграшці доктор мистецтвознавства О. Найден зазначає, що серед дитячих забавок у давньоруські часи були і писанки-брязкальця, що датуються XI–XIII ст. Значна їх колекція знаходиться у фондах Національного музею історії України. Мова йде про фондову збірку, яку охарактеризувала у 1980 році Г. Шовкопляс. Тобто, він пов'язує їх із дітьми, а самі писанки як він стверджує були призначені для ігор [28].

В «Історії української культури», що була видана у 2001 р., у томі присвяченому давньому населенню України та зокрема, прикладному мистецтву, поряд з різними його видами висвітлюється й існування полив'яних глиняних яєць-писанок. Як вказується, займалися цим гончарі, які поряд з горщиками, кухлями, глеками виготовляли з глини фігурки птахів і тварин та інші дитячі іграшки. Автор статті про прикладне мистецтво зазначає, що такі писанки «за якістю поливи поділено на дві групи: з буро-чорною і з брунатною або зеленою (жовтою)» [30, с. 962-963] та розписані жовтою або зеленою поливою з орнаментом у вигляді дужок. Про це говорять й інші дослідники давньоруської кераміки: той же М. Кучера. Автор матеріалу в «Історії української культури» зауважує, що свого часу Т. Макарова «виділила тільки два центри виготовлення – Київ і Новгород–Рязань» [30, с. 963]. На сьогодні це потребує уточнення, адже з того часу, коли вона писала свою роботу пройшло чимало років і було знайдено у різних місцях достатньо як фрагментів так і цілих керамічних писанок XI–XIII ст. Варто звернути увагу і на те, що інші російські дослідники сьогодні стверджують, що більше всього місцем їх виготовлення були Київ і Білгород, а на територію Росії вони експортувалися торговцями для продажу або куплялися як обереги чи іграшки для дітей.

У монографії В. Петрашенка [32], за матеріалами археологічних розкопок біля с. Григорівка на Черкащині, зазначено, що, під час досліджень давньоруського городища, окрім гончарного посуду та світильників було знайдено цілу керамічну писанку, яка датується X–XI ст. Як вказує науковець, вона гарно збереглася, мала розміри 3,5x2,3 см. Виріб був покритий темно-зеленою поливою й орнаментований фігурними дужками жовтого кольору. Ще одну було знайдено «у змиві», її розмір 3x2,2 см. яка мала аналогічне розкольорування. Відомий археолог стверджує, що «розглянутий керамічний матеріал свідчить про виготовлення основної маси продукції на місці, разом з тим значна частина товару привозилась з других центрів» [32, с. 72]. Науковець вказує, що григорівська кераміка схожа на автуничівську (Чернігівщина), де також було знайдено давньоруські керамічні писанки. Разом з тим, вона припускає можливість проживання на поселенні гончарів з Полісся та Західної Волині, де виявлені такі артефакти [32].

При розгляді давньоруської кераміки автор реферату, студент 2 курсу Кримського гуманітарного університету В. Чижик, наводить дані про давньоруські писанки, що виготовлялися майстрами-гончарами. Другокурсник зазначає, що вони виконані в техніці «пастелажу», коли розпис проводився гарячою поливою із лячки. А ще не «застивші паралельні лінії перекреслювалися через однакову відстань паличкою» [47, с. 30]. Такі писанки він поділяє на дві групи: «з зелено-коричнево-бурою поливою» та «чорною поливою». Про те, вказує на те, що де виготовлялися ці вироби поки не відомо [47]. Хоча за нашими дослідженнями визначається три центри Київ, Черкащина та Волинь, де знайдено в останні роки чимало таких виробів.

У 2005 році побачило світ видання про історію та особливості чернігівської писанки [2]. Варто відзначити, що його автор А. Адрюг, ще у 1990 році, у журналі «Народна творчість та етнографія» надрукував матеріал про писанки Чернігівщини. Зібрані відомості стали базою для підготовки монографії. У статті дослідника подано інформацію про керамічні писанки XI–XII ст. Автор зазначає, що на момент публікації їх було знайдено «понад 70» у тому числі і на цій території. Так, дослідником, вказано, що йому відомо про такі вироби з «села Улазовичі, що раніше належали до Чернігівської губ., а нині Брянська область Росії. У 1983 р. дві керамічні писанки були знайдені поблизу села Липового Талалаївського району», ще одну біля села Сибержа Ріпкинського

району» та ще одну в 1987 році «на території стародавнього Передгороддя» [1, с. 64]. Розглядаючи археологічні матеріали він вказує прізвища дослідників, які їх знаходили: О. П. Моця, О. В. Шекун та А. Л. Казаков [1, с. 64]. Вони також оздоблені фігурними дужками як і інші давньоруські писанки. Автор говорить про те, що «ці знахідки свідчать про високий рівень керамічного виробництва на Чернігівщині в часи Київської Русі» [1, с. 65], коли «в Чернігові велось інтенсивне муроване будівництво», а підлога тогочасних місцевих соборів і церков «часто викладалась керамічними плитками, вкритими жовтою та зеленою поливати, тобто якраз тими, які використовувалися для оздоблення писанок [1, с. 65]. На жаль у цих публікаціях відсутні самі ілюстрації таких писанок.

У статті археолога О. Корчинського проводиться підсумок археологічних досліджень літописного Зудеча (сьогодні це місто Жидачів, Львівської обл.). Серед великого масиву викладеного матеріалу знаходимо відомості про те, що на даній території було знайдено рідкісні керамічні вироби – глиняні полив'яні писанки. Як стверджує автор статті «на розкопаній площі їх знайдено три – дві писанки фрагментовані і одна ціла» [12, с. 278]. «Фрагменти писанок покриті темно-зеленою поливою, поверх якої жовтою емаллю нанесено стилізований рослинний орнамент», а ціла писанка покрита «коричневою поливою, поверх якої зроблено розпис світло-жовтою емаллю у вигляді стилізованого рослинного орнаменту» [12, с. 278]. У статті дослідника вказано її розміри, що співпадають із іншими відомими писанками. До тексту подано чорно-білу ілюстрацію.

Про писанки Черкащини та знайдені на цій території давньоруські керамічні писанки йдеться у роботі В. Мицика, що була надрукована у 2007 р. [22]. Але, як у випадку з дослідником чернігівських писанок А. Адругом, він почав досліджувати писанкарство цього району ще у 90-х роках ХХ ст. У цей період вийшла низка його публікацій з інформацією про давньоруські писанки. Першу було оприлюднено у журналі «Київська старовина» (1992). Використовуючи різні джерела він вказує на те, що на 1992 р. «відомо сто писанок княжих часів» [18, с. 83]. Цікавим є й інші факти. Так, автор стверджує, що тридцять писанок «знайдено в Швеції, Польщі, Чехії»; «на Подніпров'ї, знайдено більше 30-ти, в землях північних, новгородських – 29». Також ним вказано де на Подніпров'ї знайдено керамічні писанки «Київ, Біл-

город, Вишгород, Канів, Кононча, Воїнь, Ліплява, Броварки, Пекарі, Грищинці, Бучак, Григорівка» [18, с. 83].

Як зазначив краєзнавець, в останніх двох населених пунктах три полив'яні писанки знайшов А. Петровській. У Григоровці такий виріб знайшла В. Петрашенко [32]. У статті дослідника подано ілюстрації писанок знайдених А. Петропавлівським. Співставляючи їх з чорно-білими зображеннями з іншими відомими, можемо констатувати, що дві з них мають так званий орнамент у формі фігурних дужок, а третя дещо відмінна.

В. Мицик також вказує, що походження давньоруських писанок намагалася проаналізувати Т. Макарова [16], а колекцію Національного музею історії України опрацювала Г. Шовкопляс [48].

Звертає увагу він і на культурове значення таких виробів, вказуючи, що вони мали всередині керамічну кульку, яка при потрясінні тарахкотіла. Відповідно він порівнює такі писанки з шумовими браслетами з Мізинської палеолітичної стоянки [18].

У його окремому виданні «Писанки» надруковані ті ж матеріали, що у статті. На обкладинці видання 1992 року також маємо художнє зображення давньоруської писанки [19]. З часом цей матеріал частково було використано в інших роботах В. Мицика. У них він розглядає писанки Черкащини від часів Київської Русі до наших днів [20, с. 70-74; 21, с. 370-373].

Використовуючи попередні напрацювання автор у виданні 2007 року проводить паралелі та стверджує, що писанки знані з часів Черняхівської культури та були відомі ще на ранньому етапі Трипільської цивілізації (Подністров'я 6500 р. тому). Безумовно, що це є сумнівним, про що ми вже говорили, але це не перший автор який пов'язує існування керамічних яєць із Трипільською культурою. Що стосується безпосередньо полив'яних яєць-писанок княжої доби, то автор зазначає, тільки місця їх знахідок та скільки виявлено на Черкащині (23 шт). Звертає увагу краєзнавець і на кольорову гаму та звичаєво-обрядові традиції пов'язані з ними У перевиданій роботі, у 2007 році, розміщено і кольорову ілюстрацію керамічної писанки із давньоруського міста Воїнь [22].

Дослідниця кераміки з Опішного В. Троцька у своїй статті [42] розглядає питання «використання глиняних виробів у звичаєвості населення доби Русі за писемними джерелами та публікаціями вче-

них» [42, с. 55]. Серед різноманітних виробів цього періоду авторка зосередила свою увагу і на глиняних писанках-брязкальцях, що були поширені на Русі. Вона зазначає, що їх виготовлення пов'язане із «зустріччю весни», а самі вони «були символами родючості» [42, с. 57]. Опрацювавши роботи Я. Боровського та О. Моці вона вказує на те, що ці автори також дотримуються такої думки. Про те, далі говорить, що були поширені керамічні писанки в яких у середині була кулька і «яка виконувала роль оберегу» [42, с. 57]. Очевидно авторка помилилася, адже багатьма дослідниками і нами також, вважається, що сама писанка була оберегом, а не кулька вміщена в ній.

Досліджуючи використання глиняних предметів у «світоглядних уявленнях та віруваннях населення» часів Київської Русі В. Троцька стверджує, що вони разом із керамічними виробами у формі яйця – «писанками» виконували функцію оберегу, були предметом, який застосовувався в родинній та календарній обрядовості, зокрема у поховальному обряді. Авторка свої висновки зробила на основі опрацювання матеріалів В. Гупало, Б. Колчина, О. Пошивайла, А. Сушко, Г. Шовкопляс та ін. [43, с. 80-83].

Посилаючись на роботу О. Моці [24], не підлягає сумніву й інше її твердження про те, що такі писанки-брязкальця часто знаходять у дитячих похованнях Х–ХІ століть [42, с. 57].

У своїй статті про археологічні дослідження Білгорода Київського В. Непомнящих зазначає, що під час розкопок було виявлено великий масив гончарних виробів, серед яких були і «керамічні розписані поливою з орнаментом геометричних дужок писанки» [29, с. 146], про те не вказано ні кількості, ні те куди вони були передані. Хоча в статті і зазначається, що матеріали розкопок різних років зберігаються у фондах Національного музею історії України, Інституту археології НАН України, кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, Національної історико-культурної пам'ятки-музею «Київська фортеця», а також археологічні матеріали розкопок під керівництвом академіка Б. Рибакова у фондах ІА РАН [29].

Ще одна дослідниця В. Гупало, у своїй статті розглядає матеріали пов'язані з багаторічними дослідженнями на території городища в с. Звенигород (Пустомитівський район, Львівської обл.). Вивчаючи планувальну структуру древнього городища, науковець у загальному подає

відомості про археологічні матеріали, що були виявлені під час розкопок. Як вона зазначає в межах «житла 10...на глибині 1,0–1,30 м... було знайдено фрагмент писанки» [6, с. 185].

В іншій статі В. Гупало розглянуто предмети розкопані у період з 1953 по 1994 рр. під час археологічних досліджень літописного Звенорода та які належать до групи речей що трактуються як обереги «пов'язані із особливими виявами духовної культури» [7, с. 17]. Авторкою виділено 34 предмети, що розділяються «на дві групи: обереги та предмети» [7, с. 17]. До оберегів В. Гупало відносить і три керамічні писанки знайдені в різних місцях на території давньоруського городища. Вчена вказує де знайдено ці вироби, подає їх опис, розміри, кольорову гаму поливи. Серед них одна є цілою, але як зазначає авторка із «виразними слідами перебування у вогні» [7, с. 19]. Одна із писанок, що знайдена в заповненні житла датується як вказує науковець «останньою чвертю XI – початком XII ст.», а дві інші XII ст. [7, с. 18]. Підсумовуючи, дослідниця зазначає, що у керамічних писанках «відображено давні уявлення про зародження життя» [7, с. 19].

У збірнику «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» була надрукована ще одна публікація цієї ж авторки з аналогічними матеріалами. Як і в попередній, керамічні писанки віднесено до оберегів. Авторка зазначає посилаючись на О. Ратич, що три з них були знайдені в «межах житлово-господарської забудови», одну цілу було знайдено археологічною експедицією під керівництвом І. Свешнікова «у межах проїжджої частини мостової» [8, с. 398].

В одній з останніх статей В. Гупало висвітлює незначну частину археологічної колекції, що сформована на основі багаторічних розкопок на території Звенигорода на Білці. Авторка вже вкотре подає той самий матеріал про керамічні писанки знайдені під час археологічних розкопок городища. Мова йде все ж про ті ж три писанки знайдені «в межах житлово-господарської забудови» [9, с. 81] та одну у «межах проїжджої частини» [9, с. 82]. Розглядає вона й інші предмети, що мають відношення до язичництва.

У статті «Давньоруські писанки» А. Сушко [37] намагається узагальнити відомі факти про керамічні полив'яні яйця-«писанки» часів Київської Русі. Авторка зазначає, що ними неодноразово цікавилися вітчизняні, польські, скандинавські та російські вчені. Матеріали їхніх досліджень переважно описового характеру та з поодинокими зобра-

женнями таких знахідок. Серед науковців, які займалися цією проблематикою, А. Сушко виділяє Т. Макарову та Г. Шовкопляс. Як вона стверджує «розкопки останніх десятиліть значно поновили колекцію писанок» але «досі ця категорія знахідок не систематизована, не розроблена їхня типологія, технологія виготовлення та орнаментатції. Є певні проблеми з визначення хронології та центрів виробництва таких речей» [37, с. 47]. У якійсь мірі дослідниця права. Адже дійсно, відомості про те, що керамічні писанки знаходять на багатьох давньоруських поселеннях, періодично друкуються в різних виданнях, але ніхто не займається їхньою систематизацією. У той же час нами робилася спроба відповідно до інформації про сучасні знахідки таких речей на території України, локалізації центрів виробництва писанок. Зокрема, за нашими визначеннями це може бути Київ, Черкащина та Галичина–Волинь, у зв'язку з чисельними знахідками у цьому регіоні [40]. Продовжуючи висвітлювати питання пов'язані з давньоруськими писанками, О. Сушко опираючись на розвідки та матеріали інших дослідників висвітлює процес їх виробництва, технологію оздоблення, визначає два типи. Щодо центрів виготовлення, то окрім Києва, вона погоджується з думкою Т. Макарової [16], що також можливо був і Новгород та наводить твердження А. Монгайта (1955) про те, що не виключенням є і Рязань, де знайдено на дні горна фрагмент керамічної писанки. Аналізуючи та опираючись на дані про ці речі з інших країн, авторка визначає XI ст. як «час найбільшого розповсюдження» керамічних писанок, а «від середини XII ст. вони починають виходити з ужитку та в XII–XIII траплятися як пережиток» [37, с. 49].

Чимало уваги А. Сушко присвятила розгляду питання функціонального призначення писанок. Викладаючи давно відомі легенди і міфи народів світу про яйце як символ життя, сонця, відродження, його символізм у християнстві, авторка приходить до висновку, що розфарбоване яйце мало поліфункціональне призначення, тобто ігрове, декоративне та звичаєво-обрядове, культове, пов'язане з віруваннями наших предків.

Наводячи відомості про археологічні знахідки яйцеподібних предметів у різних культурах, дослідниця стверджує, що вже трипільцям було властиве виготовлення яєць з випаленої глини, з чим ми не можемо погодитися, про що не раз уже заявляли і не бачимо потреби повторюватися. Але виникає одне питання, чому трипільці вмючи

творити досконалі глиняні вироби не змогли зробити керамічне яйце за формою наближене до природнього, а видовжене, що більше нагадує зерно. До речі, автор розкопок ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька С. Бібіков також не називає їх яйцями.

Дослідниця А. Сушко в іншій публікації розглядає дитячі керамічні іграшки давньоруського Києва. Авторкою виділено три типи іграшок: «образотворчі, шумоутворюючі та господарсько-побутові». У публікації поряд з фігурками людей та тварин, брязкальців, свистунців, дитячої посудки, вона зазначає й керамічні писанки, що використовувалися дітьми як іграшки. До цієї думки де що раніше прийшов і О. Найден (1999) [28]. Даючи інформацію про поливу яку використовували для покривання керамічної плитки, авторка вказує, що часто зустрічаються речі покриті чорною поливою, у тому числі й знайдені писанки. Вона відзначає, що така полива була поширеною у Новгороді, а значить і «дитяча іграшка» писанка «є привезеним предметом» [38, с. 121]. З цим можна не згодитися. Адже як нам на сьогодні відомо, навіть деякі російські археологи вважають місцем виготовлення писанок – Київ, які вони так і називають «київські».

Стаття відомого археолога Д. Козака «присвячена знайдений на Волині у 2013 р. першій чітко локалізованій давньоруській писанці» [10, с. 423], а саме при розкопках поселення поблизу с. Хрінники Рівненська обл. Як зазначає автор «писанка знайдена у культурному шарі ... на борту давньоруського житла-напівземлянки» [10, с. 423]. Далі науковець розповідає про досліджену споруду та що було виявлено під час розкриття житла. Потім Д. Козак описує писанку, вказує її розмір 3,5x4 см., з чого виготовлена, яким способом, зазначає розкольорвання. Як й інші керамічні писанки знайдені на території України вона оздоблена поліхромною технікою, мала темно-зелений колір поливи та жовті фігурні дужки. Також у середині присутня кулька-«брязкальце».

Далі вчений зазначив, що писанка є обрядово-ритуальним яйцем і пов'язується сьогодні з християнською Пасхою. Хоча і вказав, що сама сакральна роль його фіксується на території України з часу ранньої бронзи [10, с. 424].

Не оминув науковець можливість відзначити, що християнський культ розмальованого яйця пов'язують із Марією Магдаліною та дарування нею римському імператору червоного яйця із словами «Христос Воскрес». Хоча відомі й інші перекази про виникнення писанок і крашанок.

Продовжуючи висвітлювати тему вивчення давньоруських писанок, археолог, посилаючись на роботи Т. Макарової (1966) та Г. Шовкопляс (1980) вказав, що на сьогодні, в межах України, знайдено близько 30 екземплярів писанок. Очевидно, що дослідник не послуговувався новими даними, хоча на час написання автором статті їх відомо значно більше. Знахідки керамічних писанок, окрім зазначених місць автором, відомі у Галичі, Чернігові та ряді інших давньоруських поселень.

Також Д. Козак зазначив, що А. Сушко нещодавно, а саме у 2011 р., «узагальнила дані про давньоруські писанки» [10, с. 425]. Хоча В. Ткаченком дещо раніше це було зроблено та оприлюднено в «Наукових записках з української історії» [41, с. 17-21]. Очевидно автор, археолог, не знайомий з цією публікацією. Також відомий вчений схиляється до думки Т. Макарової про два центри виготовлення таких писанок: новгородсько-рязанський та київський. Та ми з цим не погоджуємося, адже на сьогодні відома значна кількість знахідок як на Західній так і в центральній Україні. Очевидно, що західний регіон варто виокремити і характеризувати як окремих центр виготовлення давньоруських керамічних писанок.

Особливістю цієї публікації є те, що автор подає кольорові ілюстрації керамічної писанки з Хрінників та з інших місць [10].

Про археологічні розкопки Київського Подолу, йдеться у статті, авторами якої є М. Сагайдак, Н. Хамайко, О. Комар вміщено ілюстрації знахідок виявлених під час цих робіт, у тому числі керамічне яйце-писанку. На кольоровому малюнку видно, що воно добре збереглося, ціле, та має орнаментацию у вигляді фігурних дужок, тло писанки темно-зелена полива [35, с. 20-21, 27].

У статті Н. А. Лоліної [13], розглядається розвиток геометричного орнаменту, подана ілюстрація писанки княжої доби, знайдена під час розкопок решток церкви на Царинці (с. Кринос – давній Галич) у 1992 р. Галицькою археологічною експедицією, керівник Ю. Лукомський, що датується XII–XIII ст. Ця ж писанка була дещо раніше зображена у роботі В. Манько [17].

У виданні старшого наукового співробітника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М. Роздобудька «Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки» (2015) [34] подано малюнки керамічних писанок знайдених під час археологічних досліджень Переяславщини.

Маємо повідомлення і про дві оригінальні давньоруські писанки з глини, знайдені в Звенигородському урочищі на Тернопільщині. Вони зберігаються в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. Ці вироби дещо відрізняються від решти писанок своїм орнаментом. Як говорять науковці мотиви зображені на них схожі на клинці-трикутники, продряпані на поверхні глиняного яйця. Археолог Марина Ягодинська вважає, що на них відображено календарний цикл [27].

Польський дослідник Вітольд Гензель досліджуючи культуру та мистецтво Польського Помор'я періоду VII–XI ст. зазначає що серед археологічних матеріалів зустрічаються поодинокі глечики, які покриті поливою та були предметами імпорту. До цієї групи автор відносить «деякі торохкальця і розфарбовані великодні яйця-писанки з Русі» [5].

На сьогоднішній день у Національному історичному музеї України зберігаються керамічні писанки з сіл Канівського району Черкащини: Ліплява – 5 шт., Грищенці – 2 шт., Пекарі – 1 шт., Кононча – 1 шт. та з самого Канева – 1 шт.; з м. Київ – 4 шт., та с. Безрадичі Обухівський р-н Київська обл. – 1 шт.; м. Чернігів – 1 шт. та с. Автуничі Городнянський р-н, Чернігівщина – 3 шт., а також одна із Ровенської обл.

Частина мають невідоме місце походження.

Київські писанки мають тло чорне, жовто-зелені лінії орнаменту; із Ліплява – тло чорне та жовто-зелені лінії орнаменту; із Білгородки – тло темно-коричневе, орнаментальні фігурні дужки – сірого, жовто-зеленого [44].

Окрім того, в останні роки на інтернет-сайті «Віоліті», де розміщуються предмети археології здобуті незаконним чином в Україні, було декілька ілюстрацій таких писанок, що продавалися. В одному з повідомлень зазначалося, що їх виявлено на Київщині, в іншому на Житомирщині. На останній території вони знайдені з різними предметами. Кількість керамічних писанок цього скарбу складала більше 30 шт.

3. Київські полив'яні писанки в російських дослідженнях

Серед публікацій російських археологів, дослідників давньоруської культури зустрічаємо також відомості про керамічні предмети у вигляді яйця. Так, розповідаючи про літописний Переяславець на Дунаї (Болгарія) В. Перхавко звертає увагу на те, що місто в XI ст. відіграло значну роль у торгівлі між Київською Руссю та Візантією, а також з нижньодунайськими центрами: Доростолом, Діногечею,

Ісакчією та іншими, про що свідчать знайдені археологічні матеріали XI–XIII ст. Серед розкопаних давньоруських предметів: замків, хрестів-енколпіонів, пряслиць було знайдено глиняні полив'яні яйця-писанки [31, с. 178].

Про це йдеться і в публікації М. Коллісса [11, с. 100-110].

У дисертаційній роботі росіянина, доктора історичних наук Л. Макарова, у першому розділі «Давньоруський компонент у пам'ятках археології Прикам'я» вказано, що на цій території були знайдені в різних місцях як предмети християнського культу: хрестики, енколпіони, підвіски, іконки так і давньоруські керамічні писанки [15]. Варто відзначити, що в матеріалах за 1986 рік, про діяльність Білярської археологічної експедиції (Росія), наведено відомості про те, що під час розкопок міських жител Біляра, в одному з них було знайдено «глиняні великодні яйця-писанки», що належать до давньоруського часу. Вони були розкопані разом із давньоруською посудом, шиферними пряслицями і залишками скляних браслетів київського типу [45, с. 97-116].

Розглядаючи археологічно-розвідкову діяльність Білярської археологічної експедиції Ф. Ш. Хузин, С. И. Валиулина, З. Г. Шакиров також вказують на те, що цією експедицією під час розкопок було знайдено давньоруські писанки [46 с. 10-23]. Мова очевидно про ті ж зразки, про які автори повідомляють у своїй іншій статті. Чи є це одні предмети, про які говорять російські дослідники Передуралля, достеменно не відомо. Але всі ці відомості вказують на те, що давньоруські керамічні писанки, були поширеними аж до цих місць. І виявлені під час археологічних розкопок міста Біляра, по суті є на сьогоднішній день найсхіднішою точкою, де вони були знайдені. Адже раніше мова велась тільки про місто Саркел, на Кавказі.

У статті яка присвячена вивченню музикальних інструментів знайдених під час розкопок Новгородського городища, автор В. Поветкін [33, с. 178-194], звертає увагу і на глиняні брязкальця, як він їх називає «яйцевидні писанки». Роблячи огляд літератури за наслідками археологічних розкопок городища, науковець зазначає, що такі вироби або їх фрагменти знаходили: «один – в 1965 р. на південному березі «Сиверсова канала»; цілу з деякими пошкодженнями емальового розпису у 1983 р.; ще один фрагмент в 1997 р. «при розкопках на північному березі» [33, с. 187].

Про виявлення цих матеріалів свого часу писали російські дослідники Полубояринова, Носов.

Автор статті однозначно стверджує, що «слідів їх місцевого виготовлення, чи в Новгороді, ні на городищі не виявлено. Вони привозилися, ймовірно, з Києва або Білгорода (сьогодні с. Білогородка)» [33, с. 187]. Далі науковець коротко характеризує їхнє призначення та використання. Більш цікавим є опис однієї керамічної писанки. Так, «городищенське брязкальце – білоглиняне, з прокресленими рідкими полосами і покрите блідо-зеленою однотонною поливою» але як зазначається мало «кульку з темно-сірої глини, випалену, діаметром 9 мм.» [33, с. 187]. Отже, з опису ми бачимо, що дана писанка відрізняється від тих які знайдені на території України, як за колоритом поливи так і орнаментом. Тим не менш, як й інші російські дослідники, автор вважає, що походять вони з Києва, а не з Новгорода, як писала Т. Макарова.

У монографії відомого російського археолога, дослідника давньоруських поселень Ю. Моргунова друкуються матеріали багаторічних археологічних досліджень на р. Сулі, де в кінці X ст. формувалася оборонна система Південної Русі. У дослідженні чимало уваги приділено і ремеслам давньоруського Снепорода. У даному випадку нас зацікавили відомості, що стосуються виявлених при розкопках залишків керамічних писанок X–XII ст. Автор вказує на те, що під час розкопок заглибленої житлової будівлі під «залишками перекриття» було знайдено «половинку керамічного яйця-писанки, покритого буро-чорною поливою з металевим блиском і прикрашеного спіральною полоскою жовтого кольору» [23, с. 108]. Ю. Моргунов зазначає, що такі вироби були поширені в X ст. У той же час, у своїх роботах Макарова (1966) і Колчин (1982), наводять твердження про те, що у Новгороді вони використовувалися до 80-х рр. XII ст. Також на ілюстрації (рис. 74, 113), у книзі вченого, подано фрагмент такої писанки [23].

Авторами І. Стрикаловим та А. Чернецовим аналізуються матеріали археологічних досліджень Рязані (Росія) упродовж 1994–2010 рр. Старорязанською експедицією. Так, зазначено, що було знайдено і фрагмент глиняного яйця-«писанки». На ілюстрації, що подано до статті маємо її відповідне зображення. Співставляючи його з іншими такими знахідками, можемо констатувати, що писанка має фігурні дужки, які є найбільш подібними на ті, що на писанках знайдених на поселенні

у с. Хрінники (Львівщина), Галич, Чернігів [36]. Такою ж є й художня реконструкція писанки зроблена Е. Біняшівським і розміщена в його альбомі «Українська писанка» [4].

Російські дослідники А. Белавіна та Н. Криласова досліджують взаємозв'язки населення Середнього Передуралля з Руссю, адже вони мали важливий вплив на етнокультурні процеси в середньовіччі у даному регіоні. В основному ці стосунки будувалися на взаємовигідній торгівлі при сприянні Волжської Булгарії. Як зазначають автори, «на поселеннях в Середньому Передураллі знаходять предмети південно-руського походження – результат цієї торгівлі» [3, с. 284], виникають руські міста Гяден і Устюг. Для нас важливе інше, що серед різних предметів давньоруського ювелірного мистецтва, духовної та матеріальної культури було знайдено єдину поливну іграшку – писанку і як зазначають дослідники вона належить до «київського типу». Ця керамічна писанка була виявлена археологами Прикамська на місці зруйнованого Киласового могильника в районі городища Анюшкар (Киласово) [3], що є досить цікавим фактом, щодо поширення давньоруських писанок.

4. Висновки

Отже, розглянуті та проаналізовані матеріали засвідчують, що виготовлення керамічних писанок в XI–XIII ст., в Київській Русі, було поширеним, вони експортувалися завдяки торговим зв'язкам у різні середньовічні міста Європи.

– з кожним роком зростає кількість знайдених виробів та географія їх місць знаходження;

– у переважній більшості стверджується, що місцем їх виготовлення був Київ але новітні матеріали засвідчують, що можливим місцем була й Галичина-Волинь;

– на сьогодні історіографічні джерела з київських керамічних писанок можна згрупувати за такими напрямками: публікації археологів, які безпосередньо їх знаходили, тих хто засвідчував їх існування тобто вторинні джерела та різноманітні ілюстративні.

Список літератури:

1. Адруг А. Писанки Чернігівщини // Народна творчість та етнографія. 1990. № 4. С. 64–68.

2. Адрог А. Писанки Чернігiшини: історія і сучасність. Відповідальний редактор – канд. іст. наук., доцент О. Б. Коваленко. Чернігiв: КП «Чернігiвські обереги», 2005. 60 с.
3. Белавин А., Крыласова Н. Древнерусские материалы в Пермском Предуралье X–XI вв. // Поволжская археология. 2017. № 1. С. 284–297.
4. Біняшевський Е. Українські писанки: Альбом / [Вст. стаття, акварелі та упоряд. Ераста Біняшевського]. Київ: Мистецтво, 1968. 96 с.: іл.
5. Гензель В. Культура і искусство Польского Поморья в эпоху раннего Средневековья (VII–XI вв.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000056/st055.shtml> (дата звернення 26.08.2018).
6. Гупало В. До питання про планувальну структуру та забудову східної частини околиного міста Звенигорода на Білці // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2010. Вип. 14. С. 172–203.
7. Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода // Княжа доба: історія і культура. 2011. № 4. С. 17–36.
8. Гупало В. Обереги та антропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 397–414.
9. Гупало В. Язичницькі обереги літописного Звенигорода // Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Вип. 14–15. С. 81–90.
10. Козак Д. Глиняна писанка з Волині // Наукові студії: зб. наук. праць / Історико-краєзнавчі музеї м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. Львів–Винники: Апріорі, 2014. Вип. 7. С. 423–425.
11. Коллисс М. Изделия древнерусские городов на территории к юго-западу от Киевской Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии. М. 1987. Т. III. С. 100–110.
12. Корчинський О. Зудець (короткий підсумок археологічних досліджень) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2007. Вип. 11. С. 264–280.
13. Лоліна Н. Традиційна українська писанка: генеза та особливості геометричного орнаменту // Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 33. С. 75–83.
14. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 559–593.
15. Макаров Л. Древнерусское население Прикамья в X–XV веках // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.06 – археология. Ижевск, 2006. 55 с.
16. Макарова Т. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. Москва, 1966. С. 141–145.
17. Манько В. Українська народна писанка. Львів: Свічадо, 2001. 48 с.: іл.
18. Мицик В. Писанки з Русі // Київська старовина. 1992. № 6. С. 83–85.
19. Мицик В., Фісун О. Писанки Черкащини. Київ: Родовід, 1992. 60 с., іл.
20. Мицик В. Писанки Черкащини // Матеріали науково-практичної конференції «Писанка – символ України». Київ: Український центр народної творчості, 1993. С. 70–74.

21. Мицик В. Писанки Черкащини // Шевченків край: історико-культурологічні нариси / упорядник Л. Орел, науковий редактор І. Пошивайло. Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара», 2005. С. 370–373.
22. Мицик В. Писанки Черкащини. Київ, 2007. 78 с.: іл.
23. Моргунов Ю. Летописный город Снепород и его округа. X–XII вв. С-Пб.: Филологический факультет, 2012. 252 с.: ил.
24. Моця О. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ, 1993. С. 100.
25. Мугуревич Э. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. Рига: Зинатне, 1965. 144 с., 32 табл.
26. Мугуревич Э. Значение Днепро-Даугавского пути на территории Латвии // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). Київ, 1998. С. 189–193.
27. На давні писанки наносили календарі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_na-davni-pisanki-nanosili-kalendari/830542 (дата звернення 26.08.2018).
28. Найден. О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. Київ: «АртЕк», 1999. 256 с.: іл.
29. Непомнящих В. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 144–150.
30. Орлов Р. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. У п'яти томах. Історія культури давнього населення України. Т. 1. Київ: «Наукова думка», 2001. С. 921–966.
31. Перхавко В. Летгорисный Переяславец на Дунае // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годы. Москва: Наука, 1995. С. 168–182.
32. Петрашенко В. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2004. 264 с. 130 ил.
33. Поветкин В. Гудебный обиход Новгородского (Рюрикова) городища // У истоков русской государственности. К 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрикова городища и Новгородской областной археологической экспедиции. Историко-археологический сборник. Материалы международной научной конференции 4-7 октября 2005 г., Великий Новгород, С.-Петербург, 2007. С. 178–194.
34. Роздобудько М. Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки. Київ: Академперіодика, 2015. 303 с. 48 с. іл.
35. Сагайдак М., Хамайко Н., Комар О. Спаський розкоп давньоруського Подолу // Пам'ятки України. 2015. № 5-6. С. 20–21.
36. Стрикалов И., Чернецов А. Работы Старорязанской экспедиции в 1994–2010 гг. (хроника исследований) // Восточноевропейский средневековый город в контексте культурных и поселенческих структур. Сб. науч. ст. Рязань: Изд-во РИАМЗ, 2012. 280 с.: ил.
37. Сушко А. Давньоруські писанки // Археологія, 2011. № 2. С. 46–52.
38. Сушко А. Керамічні дитячі іграшки давньоруського Києва // Сівєрщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 119–124.

39. Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода // Записи НТШ. Львів, 1998. Т. ССХХХV. С. 358–374.

40. Ткаченко В. Розвиток українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. : регіональні особливості, сучасні трансформації. Дисертація кандидата історичних наук: спец. Етнологія. 07.00.05. Київ, 2012.

41. Ткаченко В. Передісторія української писанки // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 17–21.

42. Троцька В. З історії вивчення використання глиняних виробів у звичаях та обрядах на Русі в X–XIII століттях // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 31. С. 55–61.

43. Троцька В. З історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі (за писемними джерелами та археологічними даними) // Сіверщина в історії України. 2018. Вип. 11. С. 80–83.

44. Фонди Національного музею історії України.

45. Хузин Ф. Валиулина С. Славяно-русские материалы в Бильяре // Волжская Булгария и Русь / отв. ред. А. Х. Халико. Казань: ИЯЛИКФАН СССР, 1986. С. 97–116.

46. Хузин Ф., Валиулина С., Шакиров З. Билярской археологической экспедиции – 50 лет: итоги и проблемы исследований великого города // VII Халиковские чтения: материалы Всероссийской научно-практической конференции. Казань, 2017. С. 10–23.

47. Чижик В. Древнерусская керамика: реферат / Крымский гуманитарный университет. Евпатория, 2005. 34 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://istoriya.in.ua/davneoruseka-keramika.html> (дата звернення 26.08.2018).

48. Шовкопляс Г. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР) // Археологія. 1980. № 35. С. 92–97.

References:

1. Adruh A. (1990) *Pysanky Chernihivshchyny* [Pysanky of Chernigiv region] *Folk Art and Ethnography*, no. 4, pp. 64–68.

2. Adruh A. (2005) *Pysanky Chernihishchyny: istoriia i suchasnist* [Pysanka of Chernigiv region: History and Modernity]. *O. B. Kovalenko (Ed.)*. Chernihiv: KP “Chernihivski oberehy” (in Ukrainian)

3. Belavin A., Krylasova N. (2017) *Drevnerusskie materialy v Permskom Predural'ye X–XI vv.* [Old Russian Materials in the Perm Cape X–XI centuries] *Povolzhskaya arheologiya* [Volga archeology], no. 1, pp. 284–297.

4. Biniashkevskiy E. (1968). *Ukrainski pysanky: Albom* [Ukrainian Easter eggs: Album / [Vol. article, watercolors and order. Erast Bnyashevsky]. Kiev: Art. (in Ukrainian)

5. Genzel' V. *Kul'tura i iskusstvo Pol'skogo Pomor'ya v ehposu rannego Srednevekov'ya (VII–XI vv.)*. [Culture and art of Polish Pomorze in the early Middle Ages (VII–XI centuries)]. Retrieved from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000056/st055.shtml> (accessed (26.08.2018)). (in Russian)

Chapter 8. Historical sciences

6. Hupalo V. (2010) *Do pyttannya pro planuvalnu strukturu ta zabudovu skhidnoi chastyny okolnoho horoda Zvenyhoroda na Biltsi* [On the planning structure and development of the eastern part of the roundabout city of Zvenigorod on the Biltsi]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on archeology of the Carpathians and Volynia], vol. 14, pp. 172–203.

7. Hupalo V. (2011) *Apotropeichni predmety z litopysnoho Zvenyhoroda* [The apotropeic items from the chronicle of Zvenigorod] *Kniazha doba: istoriia i kultura*. [Prince's times: history and culture], no. 4, pp. 17–36.

8. Hupalo V. (2011) *Oberehy ta antropichni znaky na pobutovykh predmetakh zi Zvenyhoroda* [Amulets and anthropic signs on household objects from Zvenigorod] *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on archeology of the Carpathians and Volynia], vol. 15, pp. 397–414.

9. Hupalo V. (2012) *Yazychnytski oberehy litopysnoho Zvenyhoroda* [Pagan Monuments of the Chronicle of Zvenigorod] *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* [Archaeological Researches of Lviv University], vol. 14–15, pp. 81–90.

10. Kozak D. (2014) *Hlyniana pysanka z Volyni* [Clay Easter egg from Volyn] *Naukovi studii: zb. nauk. prats / Istoryko-kraieznavchi muzei m. Vynnyky, Instytut arkheolohii Zheshivskoho universytetu. Kultovi ta pokhovalni paiatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii* [Scientific studios: Sb. sciences Works / Historical and Local Lore Museum of Vinniki, Institute of Archeology, Rzeszów University. Religious and funeral claws in the Vistula-Dnipro region: problems of interpretation], Lviv–Vynnyky: Apriori, vol. 7. pp. 423–425.

11. Kolliss M. (1987) *Izdeliya drevnerusskie gorodov na teritorii kyugo-zapadu ot Kievskoj Rusi* [Products of ancient Russian cities on the territory to the southwest of Kievan Rus] *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoj arheologii* [Proceedings of the V International Congress of Slavonic Archeology]. Moscow, T. III. pp. 100–110. (in Russian)

12. Korchynskiy O. (2007). *Zudech (korotkyi pidsumok arkheolohichnykh doslidzhen)* [Zudech (summary of archaeological research)] *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on archeology of the Carpathians and Volynia], vol. 11, pp. 264–280.

13. Lolina N. (2015) *Tradytsiina ukrainska pysanka: heneza ta osoblyvosti heometrychnoho ornamentu* [Traditional Ukrainian Easter egg: genesis and peculiarities of geometric ornament] *Visnyk KNUKiM. Serii "Mystetstvoznavstvo": zb. nauk. prats* [Herald of KNUCiM. Series "Art Studies": sb. sciences works]. Kiev, vol. 33, pp. 75–83.

14. Lukomskiy Yu. (1998) *Nevidomi tserkvy na podoli kniazhoho Halycha* [Unknown churches on the side of Prince Galich] *Zapysky NTSh* [Notes of the NTSh]. Lviv, T. CCXXXV, pp. 559–593.

15. Makarov L. (2006) *Drevnerusskoe naselenie Prikam'ya v X–XI vekah* [Old Russian population of the Kama region in the X–XI centuries] (PhD Thesis), Izhevsk, (in Russian)

16. Makarova T. (1966) *O proizvodstve pisanok na Rusi* [About the production of Easter eggs in Rus] *Kul'tura Drevnej Rusi* [Culture of Ancient Rus]. Moscow, pp. 141–145 (in Russian)

17. Manko V. (2001) *Ukrainska narodna pysanka* [Ukrainian Easter egg]. Lviv: Svichado, il., (in Ukrainian)
18. Mytsyk V. (1992) *Pysanky z Rusi* [Pysanka from Rus] *Kyivska starovyna*, [Kievan antiquity], no. 6, pp. 83–85.
19. Mytsyk V., Fisun O. (1992) *Pysanky Cherkashchyny* [Pysanky of Cherkassy region]. Kiev: Rodovid, il., (in Ukrainian)
20. Mytsyk V. (1993) *Pysanky Cherkashchyny* [Pisanky of Cherkassy region] *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii "Pysanka – symbol Ukrainy"* [Materials of the scientific-practical conference "Pysanka – a symbol of Ukraine"]. Kiev: Ukrainskyi tsentr narodnoi tvorchosti, pp. 70–74.
21. Mytsyk V. (2005) *Pysanky Cherkashchyny* [Pysanky of Cherkassy region] *Shevchenkiv krai: istoryko-kulturolohichni narysy / uporiadnyk L. Orel, naukovyi redaktor I. Poshyvailo* [Shevchenko region: historical and cultural essays / compiler L. Orel, I. Poshyvailo (Ed)]. Kiev: Ukrainian Museum of Ivan Gonchar, pp. 370–373.
22. Mytsyk V. (2007) *Pysanky Cherkashchyny* [Pisanky of Cherkassy region]. Kiev, il. (in Ukrainian)
23. Morgunov Yu. (2012) *Letopisnyj gorod Sneporod i ego okruga. X–XII vv.* [The Chronicle City of Snegorod and its District. X–XII centuries]. St.-P.: Philological Faculty, (in Russian)
24. Motsia O. (1993) *Naseleattia Pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)* [Population of Southern Rus lands of the IX–XIII centuries. (on materials of necropolis)]. Kiev, p. 100, (in Ukrainian)
25. Mugurevich E. (1965) *Vostochnaya Latvija i sosednie zemli v X–XIII vv. Ekonomicheskie svyazi s Rus'ju i drugimii territorijami. Puti soobshcheniya* [Eastern Latvia and neighboring lands in the X–XIII centuries. Economic ties with Rus and other territories. Ways of communication]. Riga: Zinatne, 32 tab (in Latvia)
26. Muhurevych E. (1998) *Znachenye Dnepro-Dauhavskoho puty na terrytoryi Latvyy* [The significance of the Dnipro-Daugava Way in Latvia] *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichniy zbirnyk)*. [History of Rus-Ukraine (historical-archaeological collection)]. Kiev, pp. 189–193, (in Ukrainian)
27. *Na davni pysanky nanosyly kalendari* [On ancient Easter eggs, calendars were applied] Retrieved from: https://gazeta.ua/articles/history/_na-davni-pisanki-nanosili-kalendari/830542 (accessed (26.08.2018)), (in Ukrainian)
28. Naiden. O. (1999) *Ukrainska narodna ihrashka: Istoriia. Semantyka. Obrazna svoieridnist. Funktsionalni osoblyvosti*. [Ukrainian folk toy: History. Semantics. Appearance originality. Functional features]. Kiev: "Artek", il. (in Ukrainian)
29. Nepomniashchych V. (2010) *Iyvchennia istorii doslidzhennia Bilhoroda Kyivskoho* [Study of the History of the Research of Kyivan Belgorod] *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zb. nauk. pr.* [Archeology and the Ancient History of Ukraine: zb. sciences pr.] Kiev: IA NAS of Ukraine, vol. 1, pp. 144–150.
30. Orlov R. (2001) *Prykladne mystetstvo: tserkovne i narodne* [Applied Arts: Church and Folk] *Istoriia ukrainskoi kultury. U piaty tomakh. Istoriia kultury davnoho naseleattia Ukrainy* [History of Ukrainian Culture. In five volumes. History of culture of the ancient population of Ukraine]. Kiev: "Naukova dumka", T. 1, pp. 921–966. (in Ukrainian)

Chapter 8. Historical sciences

31. Perhavko V. (1995) *Letopisnyj Pereyaslavc na Dunae* [Lethory Pereyaslavets on the Danube] *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy. Materialy i issledovaniya 1992–1993 gody* [The Oldest States of Eastern Europe. Materials and research 1992–1993]. Moscow: Nauka, pp. 168–182. (in Russian)
32. Petraschenko V. (2004) *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenij u s. Grigorovka)* [Old Russian village (based on the materials of settlements at Grigorivka village)]. Kiev, 130 il., (in Ukrainian)
33. Povetkin V. (2007) *Gudebnyj obihod Novgorodskogo (Ryurikova) gorodishcha* [Musical instruments of the Novgorod (Rurikov) Mound site] *U istokov russoj gosudarstvennosti. K 30-letiju arheologicheskogo izucheniya Novgorodskogo Ryurikova gorodishcha i Novgorodskoj oblastnoj arheologicheskoy ehkspedicii. Istoriko-arheologicheskij sbornik. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii 4-7 oktyabrya 2005 g., Velikij Novgorod* [At the Origins of the Russian Statehood. To the 30th anniversary of the archaeological study of the Novgorod Rurikov mound site and the Novgorod regional archaeological expedition. Historical and archaeological collection. Materials of the International Scientific Conference October 4-7, 2005, Veliky Novgorod], St. Petersburg, pp. 178–194. (in Russian)
34. Rozdobudko M. (2015) *Shcho rozpovidaiut ta prykhovuiut arkeolohichni pamiatky* [What archaeological sites tell and hide]. Kiev: Akadempriodyka, il. (in Ukrainian)
35. Sahaidak M., Khamaiko N., Komar O. (2015) *Spaskyi rozkop davnorusskoho Podolu* [Spassky excavation of the Old Russian Podil] *Pamiatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], no. 5-6, pp. 20–21.
36. Strikalov I., Chernecov A. (2012) *Raboty Staroryzanskoj ehkspedicii v 1994–2010 gg. (hronika issledovaniy)* [Works of the old Ryazan expedition in 1994–2010. (Research Chronicle)] *Vostochnoevropejskij srednevekovyj gorod v kontekste kulturnyh i poselencheskih struktur. sb. nauch. st.* [Eastern European Medieval City in the Context of Cultural and Settlement Structures. Sat scientific art.] Ryazan: Publishing house of RIAMZ, il. (in Russian)
37. Sushko A. (2011) *Davnoruski pysanky* [The ancient Easter eggs] *Arkeolohiia* [Archeology], no. 2, pp. 46–52.
38. Sushko A. (2013) *Keramichni dytiachi ihrashky davnorusskoho Kyieva* [Ceramic children's toys of ancient Kiev] *Siversshchyna v istorii Ukrainy* [Siversshchyna in the history of Ukraine], vol. 6, pp. 119–124.
39. Terskyi V., Terskyi S. (1998) *Z istorii doslidzhennia litopysnoho Zvenyhoroda* [From the history of the study of the chronicle of Zvenigorod] *Zapysy NTSh* [Records of the NTSh] Lviv, T. CCXXXV, pp. 358–374.
40. Tkachenko V. (2012) *Rozvytok ukrainskoho pysankarstva kintsia XIX – pochatku XXI st.: rehionalni osoblyvosti, suchasni transformatsii* [Development of Ukrainian Easter egg at the end of the 19th and the beginning of the 21st century.: regional features, modern transformations] (PhD Thesis), Kiev.
41. Tkachenko V. (2005) *Peredistoriia ukrainskoi pysanky* [History of Ukrainian Easter eggs] *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zb. nauk. st. Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. H. Skovorody*. [Scientific Notes on Ukrainian History: sb. of scientific articles. Pereyaslav-

Khmelnysky State Pedagogical University named after G. Skovoroda], Pereyaslav-Khmelnysky, vol. 17, pp. 17–21.

42. Trotska V. (2010) *Z istorii vyvchennia vykorystannia hlynianykh vyrobiv u zvychaiakh ta obriadakh na Rusi v X–XIII stolittiakh* [From the history of the study of the use of clay products in the customs and ordinances in the X–XIII centuries] *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of the peoples of Europe], vol. 31, pp. 55–61.

43. Trotska V. (2018) *Z istorii doslidzhennia hlynianykh vyrobiv u svitohliadnykh uiavlenniakh ta viruvanniakh naseleunia doby Kyivskoi Rusi (za pysemnymy dzherelamy ta arkeolohichnymy danymy)* [From the history of the research of clay products in ideological views and beliefs of the population of Kievan Rus (according to written sources and archaeological data)] *Sivershchyna v istorii Ukrainy* [Sivershchyna in the history of Ukraine], vol. 11, pp. 80–83.

44. Fondy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Funds of the National Museum of Ukrainian History].

45. Khuzin F. Valiulina S. (1986) *Slavyano-russkie materialy v Bil'yare* [Slavonic-Russian materials in Bilyar] *Volzhskaya Bulgariya i Rus' / otv. red. A. H. Haliko* [Volga Bulgaria and Rus' / ed. A. Kh. Khaliko]. Kazan: IYALIKFAN USSR, pp. 97–116, (in Russian)

46. Khuzin F., Valiulina S., Shakirov Z. (2017) *Bilyarskoj arheologicheskoy ehkspedicii – 50 let: itogi i problemy issledovaniy velikogo goroda* [Bilyar archaeological expedition – 50 years: results and problems of research of the great city] *VII Halikovskie chteniya: materialy Vserosijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii* [VII Khalikov readings: materials of the All-Russian scientific-practical conference], Kazan, pp. 10–23, (in Russian)

47. Chizhik V. (2005) *Drevnerusskaya keramika* [Ancient Russian ceramics] / *Referat/Krymskij humanitarnyj universitet* [Abstract/ Crimean Humanities University], Evpatoria, Retrieved from: <https://istoriya.in.ua/davneoruseka-keramika.html> (accessed (26.08.2018)), (in Ukrainian)

48. Shovkopljas H. (1980) *Davnoruski pysanky (z koleksii Derzhavnoho istorychnoho muzeiu URSS)* [Ancient Russian Easter eggs (from the collection of the State Historical Museum of the USSR)] *Arkheolohiia* [Archeology], no. 35, pp. 92–97.